

Van Starkenborgh (1888-1978)

De laatste gouverneur-generaal van
Nederlands-Indië

Paul van Lunteren

Van Starckenborgh

Van Starkenborgh (1888-1978)

De laatste gouverneur-generaal
van Nederlands-Indië

Paul van Lunteren

Hilversum
Verloren
2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van
Stichting Professor Van Winterfonds en Stichting Constantijn van Nispen Fonds.

Stichting
Professor van Winter
Fonds

Afbeelding op het omslag:

Voorzijde: een foto van Van Starckenborgh, voorafgaand aan een vergadering van de Europese Defensie Gemeenschap op 5 september 1952 in Parijs (Nationaal Archief: NL-Ha-Na_2.24.05.02_0_022-1246). Achterzijde: foto van Paleis Koningsplein in Batavia rond 1916 (NIMH: 2106-039-006)

© 2025 Paul van Lunteren

Uitgeverij Verloren bv

Torenlaan 25

1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 187 7

Opmaak en omslagontwerp: Els Gulpen Grafische Vormgeving, Heerlen

Druk: Wilco, Amersfoort

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining,
without written permission from the publisher.*

Inhoud

Voorwoord	6
Kaarten	8
Inleiding	19
Gebruikte bronnen en gehanteerde spelling	30
1 Jeugd, opleiding en huwelijk (1888-1915)	32
2 In ambtelijke dienst (1913-1936)	54
3 Gouverneur-generaal (1936-1939)	76
4 Gouverneur-generaal (1939-1942)	126
5 Krijgsgevangenschap (1942-1945)	182
6 Revolutie en beleid (1945-1949)	212
7 De naoorlogse jaren (1946-1978)	262
Slotbeschouwing	300
Summary	307
Bronnen	314
Geraadpleegde literatuur	316
Gebruikte afkortingen	320
Personenregister	321
Curriculum vitae	328

Voorwoord

Elk historisch onderzoek begint met een prikkeling. Je komt iets op het spoor wat je aandacht trekt. Dan volgt de fase van oriëntatie, waarin je meer informatie verzamelt. Vervolgens bereik je een kruispunt: ga je ermee verder of laat je het onderwerp rusten? In het eerste geval stap je als het ware een historische wereld binnen die je vervolgens niet meer loslaat. Dit overkwam mij in 2017, toen ik op de persoon van jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer stuitte. Deze man, die in de bronnen en literatuur meestal Van Starkenborgh wordt genoemd, was de laatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, om precies te zijn van september 1936 tot oktober 1945.¹

Van Starkenborgh fascineerde mij vanwege de ingrijpende periode, waarin hij aan het hoofd van de voormalige Nederlandse kolonie in Azië stond. Na de Tweede Wereldoorlog volgde de dekolonisatie en daarmee de onafhankelijkheid van Indonesië. De samenleving, zoals deze in Indië had bestaan, was voorgoed voorbij en daarmee ook de functie van gouverneur-generaal, die na 1945 niet meer terugkeerde. Hij had dit koloniale kantelpunt aan den lijve ondervonden.

Een wetenschappelijke biografie over Van Starkenborgh werd tot op heden nooit geschreven. In februari 1962 verscheen bij het RIOD (tegenwoordig: NIOD) wel een chronologisch overzicht van de marineofficier kolonel Bram Vromans, maar deze was alleen bedoeld voor interne publicatie en werd niet gezien als een serieuze biografie. In de inleiding zal nader worden stilgestaan bij deze publicatie.

Een verklaring waarom niet eerder een biografie over Van Starkenborgh verscheen, moet gezocht worden in het simpele feit dat hij in oktober 1945 terugtrad en zodoende geen rol speelde in de dekolonisatiejaren. Juist die jaren zijn van cruciale betekenis geweest voor onze beeldvorming over Indië/Indonesië. Toen waren het politieke figuren als Schermerhorn, Van Mook, Drees en Beel die de belangrijkste politieke spelers waren; over hen zijn wel de nodige studies verschenen.

Tóch is ook Van Starkenborgh een beeldbepalend figuur geweest. Tijdens zijn ambts-termijn krabbelde Nederlands-Indië economisch gezien weer op, werd het Indonesisch nationalisme in de Volksraad zichtbaarder en de Japanse invloed én dreiging merkbaarder. Na de Duitse verovering van Nederland in mei 1940 stond Indië er in zekere zin alleen voor. In die jaren werd Van Starkenborgh des te meer een publiek figuur.

Mijn interesse was gewekt en de ene na de andere vraag dook op. Hoe heeft Van Starkenborgh deze periode hebben beleefd? Hoe zag Nederlands-Indië er in de laatste

1 De laatste drieënhalf jaar zat hij in Japans krijgsgevangenschap.

jaren van zijn bestaan uit? Wat waren de belangrijkste thema's in die tijd? En welke rol heeft hij als gouverneur-generaal hierin gespeeld? Maar ook: wie was deze man, die opviel vanwege het feit dat hij géén Indische achtergrond of opleiding had? Algauw ontstond het idee om een biografie over deze ogenschijnlijke rasbestuurder en diplomaat te schrijven. Hij had, naast zijn Indische loopbaan, immers ook een ambtelijke carrière vóór en na de oorlog. Bovendien was hij betrokken bij diverse nationale crises, waaronder de Greet Hofmans-affaire.

In 2017 startte ik mijn onderzoek dat ik in de afgelopen jaren wisselend moest onderbreken door andere bezigheden en verplichtingen. Zodoende is Van Starkenborgh over een periode van acht jaar met mij 'meegereisd'; sommige momenten intensief en andere meer op de achtergrond. Het heeft mijn interesse echter nooit doen bekoelen, niet in de laatste plaats omdat dit project mij ook de gelegenheid gaf me uitgebreider te verdiepen in die veelzijdige geschiedenis van Nederlands-Indië; een geschiedenis die in ons land vooral onbekend is.

Met deze biografie hoop ik een lacune te vullen door, bijna vijftig jaar na zijn overlijden, een belangrijk historisch figuur uit de late geschiedenis van Nederlands-Indië een gezicht en profiel te geven. Het oordeel of ik daarin ben geslaagd is vanzelfsprekend aan de lezer.

Paul van Lunteren

Kaarten

Alle kaarten zijn beschikbaar gesteld door Van Verre Reizen B.V. en waar nodig bewerkt.

Kaart 1 Overzicht van de Indonesische archipel. De belangrijke eilanden van Indonesië zijn Java en Sumatra. Op deze hedendaagse kaart staan de Indonesische namen van de eilanden vermeld. De oude namen voor Kalimantan, Sulawesi en Irian Jaya waren ten tijde van Nederlands-Indië respectievelijk Borneo, Celebes en Nieuw-Guinea.

Kaart 2 Het eiland Java. Achter de hedendaagse plaatsnamen worden de oude benamingen in Nederlands-Indië vermeld:

- Jakarta (Batavia)
- Bogor (Buitenzorg)
- Bandung (Bandoeng)
- Cirebon (Cheribon)
- Jogyakarta (Djokjakarta)
- Solo (Soerakarta)
- Sukabumi (Soekaboemi)
- Surabaya (Soerabaja)

Kaart 3 Het eiland Sumatra. Achter de hedendaagse plaatsnamen worden de oude benamingen in Nederlands-Indië vermeld:

Banda Aceh (Kota Radja)

Pekanbaru (Pekanbaroe)

Jambi (Djambi)

Bandar Lampung (Tandjoeng Karang)

Kaart 4 Het eiland Bali, ten oosten van Java.

Kaart 5 Het eiland Lombok, ten oosten van Bali.

Kaart 6 Het eiland Kalimantan dat ten tijde van Nederlands-Indië Borneo werd genoemd.

Kaart 7 Het eiland Sulawesi dat ten tijde van Nederlands-Indië Celebes werd genoemd.

Kaart 8 Het eiland Sumba, ten zuiden van Flores.

Kaart 9 De Kleine Soenda-eilanden, waarvan het eiland Sumba een onderdeel is.

Kaart 10 Het eiland Flores, ten noorden van Sumba.

Kaart 11 De eilandengroep Molukken. De scheiding tussen het noordelijke en zuidelijke deel van de Molukken liep boven de eilanden Buru, Ambon en Seram.

Kaart 12 Het eiland Irian Jaya dat ten tijde van Nederlands-Indië bekend stond als Nieuw-Guinea.

Achter de hedendaagse plaatsnamen worden de oude benamingen vermeld:

Fakfak (Fak-Fak)

Jayapura (Hollandia)

Inleiding

Zò bezien is het wachten op een bij uitstek objectieve biografie, die het leven en werken van Jhr. Van Starkenborgh zal beschrijven, een onafhankelijke geschiedschrijver dus, die de hoogst interessante periode 1936-1942 van Indië zal bewerken.¹

Met deze woorden besloot kolonel Bram Vromans (1893-1976), een gepensioneerd marine-officier, in februari 1962 zijn werkstuk over de bestuurlijke periode van gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer. Vanaf de jaren vijftig werkte Vromans als wetenschappelijk medewerker bij de Indische Afdeling van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD). Vromans was geboeid door de ‘voortijd’: de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor bestonden twee redenen: hij had deze jaren zelf in Indië meegemaakt (1) en daarnaast ‘in de figuur van de laatste G.G. van Nederlandsch-Indië iemand [...] leren zien, die alle aandacht waard was’ (2).²

Hoewel Vromans geen biografie over de voormalige landvoogd wilde schrijven, kreeg Van Starkenborgh vanzelfsprekend toch veel aandacht in zijn werk, omdat de vijf jaren vóór de oorlog samenvielen met de ambtstermijn van Van Starkenborgh. Vromans schreef dus geen biografie, maar wel – zo hoopte hij – een inleiding die gebruikt zou kunnen worden voor een historisch onderzoek naar Nederlands-Indië in de periode 1936-1941: ‘De studie geeft, in een onorthodoxe vorm van een gecommenterd en van inleiding voorzien chronologisch overzicht, een inleiding tot de geschiedenis van Indië in de jaren 1936-1941, die nogal onbekend is gebleven in Nederland.’³ Het werkstuk van Vromans werd nooit gepubliceerd en leidde ook niet tot enig vervolgonderzoek. Bekend is wel dat historicus Jaap de Moor de collectie over Van Starkenborgh in het NIOD raadpleegde voor zijn biografie over generaal Spoor, maar dit was enkel in het kader van de casus van de ‘inheemse militie’ uit 1940.⁴

In de ruim zestig jaren die sinds 1962 verstreken bleef een (wetenschappelijke) biografie over Van Starkenborgh uit. Waarschijnlijk komt dit door het simpele feit dat Van Starkenborgh in oktober 1945 terugtrad en zodoende geen prominente en zichtbare rol heeft gespeeld in de dekolonisatiejaren 1945-1949. Juist deze jaren zijn van cruciale bete-

1 NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 1, deel 1: Bundel I, Algemene Inleiding, p. 9.

2 Werkstuk A.G. Vromans, bundel I, Algemene inleiding, NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 1, p. 1.

3 Ibidem, p. 4.

4 Zie noot 16 bij hoofdstuk 4 uit J.A. de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2012).

kenis (geweest) voor onze beeldvorming over Nederlands-Indië. In die jaren waren het politici en bestuurders, zoals Wim Schermerhorn, Huib van Mook, Willem Drees en Louis Beel, maar ook militairen, zoals generaal Simon Spoor, die op de voorgrond traden. Over al deze ‘dramatis personae’ om met C. Smit te spreken,⁵ zijn in de loop der jaren biografieën geschreven, soms zelfs meerdere.⁶

Historicus George Puchinger had in 1963 plannen om een biografie te schrijven, maar Van Starckenborgh voelde daar toen zelf niets voor. Liever zag hij een publicatie verschijnen over zijn werkzaamheden als gouverneur-generaal.⁷ In de tweede helft van de jaren zestig had oud-minister Dirk Stikker ook het plan om een biografie te schrijven, maar hij bracht het niet verder dan een ‘kenschets’ die in 1978, het stervensjaar van Van Starckenborgh, verscheen. In november 2010 rondde Marieke Ravesloot, tegenwoordig inspecteur voortgezet onderwijs, als studente geschiedenis aan de Universiteit Utrecht haar opleiding af met een biografische scriptie over Van Starckenborgh. Veel bronnen die voor deze biografie zijn gebruikt, heeft Ravesloot indertijd ook geraadpleegd. Naar de aard van haar scriptie kwam de focus met name te liggen op de bestuurlijke verschillen tussen Van Starckenborghs beleid met de ethische politiek onder De Graeff. Ravesloots scriptie was de eerste, serieuze poging om een biografie over Van Starckenborgh te schrijven, maar werd na afronding niet verder gepubliceerd.⁸

Naast bovengenoemde publicaties komt Van Starckenborgh zeker ook voor in diverse, andere publicaties over Nederlands-Indië. Veelal speelt hij dan een bijrol in een ander én groter verhaal. Op basis van die publicaties kan de bestaande beeldvorming over Van Starckenborgh – hoe summier ook – in kaart worden gebracht. Maar voordat daartoe kan worden overgegaan, moeten eerst drie auteurs nader worden geïntroduceerd. Het gaat dan om de reeds genoemde Bram Vromans en Marieke Ravesloot, maar ook Simon van der Wal.

5 Aanduiding van mr. dr. C. Smit voor enkele beeldbepalende figuren ten tijde van de Indonesische revolutie. Zie hiervoor: C. Smit, *De dekolonisatie van Indonesië* (Groningen 1976) 53 e.v.

6 Zonder volledig te willen zijn, worden de meest bekende publicaties genoemd. Over Schermerhorn verscheen: Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977* (Den Haag 2014). Over Van Mook verscheen: Tom van den Berge, *H.J. van Mook. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014). Over Drees verscheen: J. Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees, 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006); Hans Daalder en Jelle Gaemers, *Willem Drees 1948-1988. Premier en elder statesman, de jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014); J. Gaemers, *Willem Drees. Daadkracht en idealisme* (Amsterdam 2021). Over Beel verscheen: L.J. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1995). Over Spoor verscheen: Ton Schilling (red.), *Spoor, onze generaal – door zijn vrienden en soldaten* (Amsterdam 1953); Mans Spoor-Dijkema, *Achteraf kakelen de kippen. Herinneringen aan Generaal KNIL S.H. Spoor, legercommandant in Nederlands-Indië 30 januari 1946 – 25 mei 1949, opgetekend door zijn weduwe* (Amsterdam 2004); De Moor, *Generaal Spoor*.

7 NL-HaNa, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 5, mededelingen nr. 21 van de bespreking op 18 september 1963, f. 3.

8 Scriptie ‘Jonkheer A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer 1888-1978: Landvoogd in tijden van crisis’ van Marieke Ravesloot uit november 2010 (gepubliceerd in 2011) bij de Universiteit Utrecht. Zie: <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/6424> (geraadpleegd d.d. 17 augustus 2024).

Vromans, Van der Wal en Ravesloot

Vromans is de eerste persoon geweest die zich geschiedkundig heeft beziggehouden met Van Starkenborgh. Vóór de Tweede Wereldoorlog verbleef en werkte hij in Soerabaja (tegenwoordig: Surabaya) in Nederlands-Indië, waar hij verschillende (militaire) functies vervulde en de Indische samenleving leerde kennen. Zijn ervaringen hielpen hem, naar eigen zeggen, in zijn onderzoek naar de voormalige kolonie.⁹ Bovendien was Vromans één van de Nederlandse leden van de zogeheten *Special Party*: de groep van vooraanstaande Nederlandse, Britse en Amerikaanse – voornamelijk militaire – krijgsgevangenen. De Japanners hielden deze *Special Party* als aparte groep krijgsgevangenen. Van Starkenborgh behoorde ook tot deze groep en dat betekent dat Vromans hem in ieder geval vanaf 1942 persoonlijk kende.¹⁰

In mei 1946 ging Vromans als wetenschappelijk medewerker aan de slag bij de Indische Afdeling (later: Indische Collectie) van het RIOD, waar hij werkte aan de 'Algemene Indische Chronologie', waarin de belangrijkste gebeurtenissen uit de 'voortijd' en de Japanse bezetting werden opgenomen. Dit werd al snel uitgebreid met de naoorlogse gebeurtenissen in Nederlands-Indië.¹¹ In 1962 voltooide Vromans na meer dan tien jaar werken zijn eerdergenoemde werkstuk. Dit bestond uit 22 hoofdstukken en drie bijlagen, verdeeld over 29 bundels. Vromans besteedde hierin niet alleen aandacht aan Van Starkenborgh, maar ook aan algemene of specifieke onderwerpen. Zo kwamen de verhoudingen tussen Nederland, Indië en de geallieerden, maar ook de onderlinge verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen aan bod. Ook sociaaleconomische en religieuze onderwerpen passeerden de revue. Alle hoofdstukken waren voorzien van bronverwijzingen, waarbij veelvuldig en consequent werd verwezen naar de Indische Collectie, waaraan Vromans zelf werkte. Daarnaast raadpleegde hij ook andere archieven, zoals de 'Londense archieven' van het ministerie van Buitenlandse Zaken, het archief van de Marine Staf en de collectie bij het Bureau voor Indische Krijgsgeschiedenis van de Historische Sectie van de Generale Staf van de Koninklijke Landmacht. Andere bronnen waren de voorhanden zijnde literatuur over Nederlands-Indië, de verslagen van de Parlementaire Enquête Commissie naar het Regeringsbeleid en de interviews die hij zelf had afgenomen, waarvan een aanzienlijk deel met Van Starkenborgh. Laatstgenoemde werkte bereidwillig hieraan mee. Vromans schreef en interviewde hem meerdere malen.¹² De oud-gouverneur-generaal stelde documenten uit zijn privéarchief beschikbaar en las mee met de concepthoofdstukken. Het feit dat hij deze ook becommentarieerde, doet de vraag rijzen in hoeverre

- 9 Nationaal Archief, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 1925-1978, nummer toegang 2.21.183.83, inv.nr. 1, deel 1: Bundel I, Algemene Inleiding, p.8-9. Vromans was achtereenvolgens werkzaam bij de hydrografische afdeling van de Koninklijke Marine, als commandant op het kustfort Semamboeng bij Soerabaja, als lid van de organisatiecommissie 'Bodenhausen' om misstanden op bestuurs- en administratief gebied op te sporen, als commandant van de torpedoboot Hr. Ms. Draak, als commissaris van politie 1^e klasse, als afdelingshoofd bij het Marine Etablissement te Soerabaja en als Chef-Materieel der Zeemacht in de archipel.
- 10 Vromans zat bij de *Special Party* in 1942 op Formosa: Esther Zwinkels, *Het Overakker-complot* (Houten 2011) 87.
- 11 Hierover valt meer te lezen in: Annemieke van Bockxmeer, *De oorlog verzameld. Het ontstaan van de collectie van het NIOD* (Amsterdam 2014).
- 12 Werkstuk A.G. Vromans, bundel I, Algemene inleiding, NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 1, p. 5-6.

Vromans onafhankelijk te werk kon gaan. Maar Van Starkenborgh hechtte belang aan waarheidsgetrouw onderzoek. Dat blijkt uit Vromans' verantwoording, waarin hij aangaf zelf eigenlijk te vertrouwd te zijn geweest met de historie van Indië. 'Moeilijk maakt het mij dit alles om mij objectief en kritisch in te stellen; waarbij aan te tekenen dat de oud-G.G. zelf het kritiseren, zelfs beschuldigen, aanmoedigde om de waarheid te doen evideren.' Toen Vromans in 1962 zijn werkstuk afrondde, werden er slechts vijf exemplaren gemaakt. De publicatie kreeg een niet-openbare status en mocht pas worden ingezien na toestemming van het bestuur van het RIOD.¹³

Simon van der Wal (1910-1978) was vanaf 1967 hoogleraar geschiedenis der betrekkingen van Nederland met de Overzeese wereld aan de Rijksuniversiteit Utrecht¹⁴ en had in 1973 wel ideeën voor een publicatie, hetgeen Van Starkenborgh 'plezierig'¹⁵ vond, maar vanwege zijn vroegtijdig overlijden is het hier nooit van gekomen. Desondanks heeft Van der Wal wel contact gehad en hem een aantal malen in Wassenaar opgezocht.¹⁶ De eerste publicatie van Van der Wal was een artikel in het *NRC Handelsblad* van 6 maart 1978 ter gelegenheid van de 90^e verjaardag van de voormalige landvoogd.¹⁷ Van der Wal schetste hierin het beeld van een bestuurder die als leidend beginsel de opvatting hanteerde dat Indië zou moeten toegroeien naar zelfstandigheid. De Indische samenleving was echter nog onrijp om geheel op eigen benen te staan en daarom was het wenselijk dat de staatkundige verhoudingen via een geleidelijk proces tot stand moesten worden gebracht.¹⁸ Van der Wal typeerde Van Starkenborgh als een redelijke en evenwichtige man, die rechtlijnig was 'in zijn doelstellingen en in zijn uitwerking tot in bijzonderheden doordacht.'¹⁹ Een tweede publicatie van Van der Wal verscheen later in het jaar 1978 in een bundel naar aanleiding van het overlijden van Van Starkenborgh. De titel van deze verhandeling luidt 'Van Starkenborgh's antwoord aan de vijand'. Van der Wal besprak hierin het opstel dat de landvoogd op verzoek van de Japanners in 1942 schreef over de betrekkingen tussen Japan en Nederlands-Indië tussen 1939-1942. In dat opstel deelde Van Starkenborgh ook zijn inzichten betreffende de oorlog. De kern van het antwoord van Van Starkenborgh was dat Nederland in de internationale politiek altijd op basis van het zelfstandigheidsbeginsel een positie had ingenomen.²⁰

13 Ibidem, p. 8-9. Het citaat is ontleend aan pagina 9.

14 <https://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/2298/67/77/0> (geraadpleegd d.d. 17 augustus 2024). Van der Wal vervulde dit hoogleraarschap van 1967-1978.

15 Afschrift van de notitie van mevr. A.H. Joustra betreffende haar telefoongesprek met Van Starkenborgh op 2 februari 1973, NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, , inv.nr. 5, bundel C5, f.o. Van Starkenborgh had aan Van der Wal al toestemming verleend om 'zijn' stukken in de Indische Collectie in te zien, maar stelde wel als voorwaarde aan de publicatie dat hij hem eerst te zien zou krijgen. Hij wilde voorkomen dat gedane uitspraken in interviews verkeerd zouden worden uitgelegd. Van Starkenborgh was beducht voor onjuiste interpretaties.

16 Van Starkenborgh kreeg in die jaren steeds meer last van ouderdomskwalen.

17 S.L. van der Wal, 'Van Starkenborgh zag dekolonisatie helder', *NRC Handelsblad* (6 maart 1978) 7. Dit artikel werd later in het jaar, naar aanleiding van het overlijden van Van Starkenborgh, opgenomen in de bundel onder de redactie van D.U. Stikker.

18 Van der Wal, 'De laatste gouverneur-generaal', 14-15.

19 Ibidem, 16.

20 S.L. van der Wal, 'Van Starkenborgh's antwoord aan de vijand' in: D.U. Stikker (red.), *Jhr. mr. dr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer. Bijdragen tot een kenschets* (Rotterdam 1978) 22-45.

Waar Vromans en Van der Wal nog persoonlijk contact hebben gehad met Van Starckenborgh, geldt dat niet voor Marieke Ravesloot. Tussen 2006 tot 2010 studeerde zij geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Haar masterscriptie wijdde zij aan Van Starckenborgh²¹ met een sterke focus op zijn Indische tijd en de visie van Van Starckenborgh op het einddoel van de ethische politiek.²² Ravesloot concludeerde in haar scriptie dat het Van Starckenborgh ontbrak aan een duidelijke visie, omdat hij in zijn beleid en standpunten vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog van mening bleef dat de Indonesisische volkeren nog niet rijp waren voor een politieke zelfstandigheid.²³

Bestaande beeldvorming

De conclusie die Ravesloot trok is niet nieuw, omdat dit specifieke beeld over Van Starckenborgh – namelijk dat hij geen duidelijke visie had – ook in andere werken naar voren is gekomen. Daarmee raken we aan het punt van de bestaande beeldvorming binnen de geschiedwetenschap over Van Starckenborgh. Hoe werd of wordt hij beschouwd? Het is op dit vlak belangrijk om aan te stippen dat in de geschiedschrijving over Van Starckenborgh een onderscheid te maken valt tussen werken van biografische aard of memoires van personen die hem gekend hebben (1) en de meer algemene historische werken, waarin Van Starckenborgh als persoon (zijdelings) optreedt in het verhaal (2). De eerste categorie is niet omvangrijk; de laatste juist wel. Van Starckenborgh wordt namelijk in meerdere werken genoemd.

Dit betekent dat, ook al verscheen er in Nederland tot nog toe geen officiële biografie, er wel een beeldvorming over Van Starckenborgh bestaat! Deze beeldvorming is historiografisch gezien alleen versnipperd te vinden bij een aantal auteurs die over hem geschreven heeft. Uit de informatie die voorhanden is, rijst het beeld op van een hoge ambtenaar die zijn sporen had verdiend in tal van diplomatieke en politieke functies. Een man die hoffelijk en voorkomend was, zacht van karakter, en verder teruggetrokken leefde. Zijn optreden in Indië wordt in de bestaande literatuur vaak vergeleken met diens voorganger, jhr. Bonifacius de Jonge, waarbij de ene auteur juist overeenkomsten ziet, terwijl de andere op de verschillen wijst.

Historicus Jan Pluvier (1927-2013) vergeleek voor zijn kenschets van Van Starckenborgh het heersende beeld van diens beleid met dat van zijn voorganger De Jonge. Pluvier was in zijn werkzame leven docent Zuidoost-Azië aan de Universiteit van Amsterdam en linksgeoriënteerd.²⁴ Hij concludeerde in 1953 dat Van Starckenborgh een soepeler bewind voerde, omdat de harde onderdrukingspolitiek plaatsmaakte voor een ander beleid met een vriendelijkere toon. Dit had tot gevolg dat de nationalistische

21 Deze scriptie is te vinden via deze link: <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/6424?show=full> (geraadpleegd op 5 maart 2023). De scriptie is nimmer uitgewerkt tot een publicatie.

22 Marieke Ravesloot, *Landvoogd in tijden van crisis* (scriptie Universiteit Utrecht), 11 en 14.

23 Ibidem, 120.

24 Auteur onbekend, 'Obituary Jan M. Pluvier (1927-2013)', *Journal of Contemporary Asia*, vol. 43, nr. 4 (2013) 577-578, aldaar 577.

beweging werd 'bevrijd van een loodzware druk. Maar verder bleef nog veel van het oude bewind doorwerken: de nieuwe Landvoogd was te zeer omgeven door adviseurs van het vorige regiem en te sterk afhankelijk van de Regering-Colijn [...].'²⁵

Een landvoogd dus die, ondanks goede bedoelingen, omringd was door te veel 'hardliners' zodat een vriendelijker beleid geen kans van slagen had? Volgens Pluvier was dit inderdaad het geval. Het aanvankelijk soepele begin van Van Starkenborghs periode was, volgens hem, dan ook te verklaren vanwege het feit dat de politieke strijd door het harde optreden van De Jonge tijdelijk was lam gelegd. Maar toen die nationalistische beweging zich opnieuw ging oriënteren, 'begon men de teugels, die men eerst had laten vieren, weer strakker aan te halen.'²⁶

Ook de Indonesische historicus Ong Hok Ham (1933-2007) vergeleek in zijn boek *Runtuhnya Hindia Belanda* (De ineenstorting van Nederlands-Indië) Van Starkenborgh met zijn voorganger De Jonge. Hij zag de jaren dertig tot aan de val van Indië in 1942 als één periode van conservatief kolonialisme. Van Starkenborgh stond ook volgens Ong Hok Ham in de lijn van De Jonge qua conservatieve en repressieve opvatting.²⁷

In recente literatuur vanaf de jaren '90 wordt over Nederland het beeld geschetst van een onbuigzame kolonisator. Volgens Jeroen Touwen (geb. 1964)²⁸ radicaliseerde de nationalistische beweging als gevolg van de onderschatting van het Indonesisch nationalisme én de hardere politieke koers in de jaren dertig.²⁹ Een soepelere opstelling van het gouvernement had in het eindresultaat, de onafhankelijkheid van Indonesië, geen verandering kunnen brengen. Sterker nog, de goede bedoelingen van het gouvernementeel bestuur in de laat-koloniale staat zouden, volgens Touwen, het streven naar onafhankelijkheid alleen maar hebben versterkt.³⁰ Tegen deze achtergrond omschreef historicus Leo van Putten Van Starkenborgh als een 'conservatief en tamelijk autocratisch ingesteld politicus', die technocratisch te werk ging en daarom in de smaak viel bij de minister van Koloniën, Colijn.³¹

De Nederlandse politiek van de jaren twintig en dertig ten aanzien van Indië wordt in de regel getypeerd als conservatief. Voormalig universitair hoofddocent Koloniale geschiedenis Elsbeth Locher-Scholten (geb. 1944) stelde in 1981 dat de ethische politiek, die vanaf 1900 werd gevoerd, na 1920 conservatiever werd. Het doel van de ethische politiek was meervoudig, want ze wilde het land en volk ontwikkelen door onderwijs en staatkundige bestuurswijzigingen naar westers model. Maar toen het westerse onder-

25 J.M. Pluvier, *Overzicht van de ontwikkeling der nationalistische beweging in Indonesië in de jaren 1930 tot 1942* ('s-Gravenhage/Bandung 1953) 44.

26 Ibidem, 144. Zie in dit verband ook: Jan Pluvier, *Zuidoost-Azië. Een eeuw van onvervulde verwachtingen* (Breda 1999) 115.

27 Artikel 'Pergulatan Gubernur Jenderal Hindia Belanda Terakhir' van Christopher Reinhart, te vinden op: <https://tirto.id/pergulatan-gubernur-jenderal-hindia-belanda-terakhir-giHF> (geraadpleegd d.d. 16 mei 2025). Reinhart verwees hier naar: Onghokham, *Runtuhnya Hindia Belanda* (Jakarta 1989).

28 Touwen is tegenwoordig universitair hoofddocent aan het Instituut voor Geschiedenis in Leiden.

29 Jeroen Touwen, 'Paternalisme en protest. Ethische politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900-1942', *Leidschrift* nr. 3 (2000) 67-93, aldaar 87-88.

30 Ibidem, 91.

31 L.P. van Putten, *Ideaal en werkelijkheid. Gouverneurs-generaal in dienst van de staat, 1796-1945* (Rotterdam 2003) 226-227.

wijs te veel afgestudeerden afleverde voor de arbeidsmarkt, werd na 1920 in Indië het onderwijs meer afgeremd. Ook de bezuinigingen in de economisch slechtere jaren na de beurskrach van 1929 hielpen niet mee met de verdere ontwikkeling van land en volk. Bovendien zorgde de opkomst van het Indonesisch nationalisme voor toenemende maatschappelijke spanningen.³²

Veel auteurs betitelen het bewind van Van Starkenborgh dus als conservatief, wat voor alle duidelijkheid door hen niet als positief wordt gewaardeerd. Het boek *Het treurspel der gemiste kansen* van het prominente PvdA-lid Jacques de Kadt (1897-1988) dat in het laatste jaar van het bestaan van Indië (1949) verscheen is op dit punt voor de historiografie van grote invloed geweest. Volgens De Kadt zorgde het conservatieve beleid van Van Starkenborgh ervoor dat de spanningen tussen de Indonesische bevolkingsgroepen en het gouvernement niet werden verminderd: 'Hij kwam ook in politieke aard niet verder dan die welwillende glimlach van de tandpastareclame, waarmee alle voorstellen van veranderingen werden gewaardeerd als een interessante studiebijdrage, maar waarmee tevens werd vastgesteld dat er niets zou gebeuren voor de oorlog ten einde en Nederland bevrijd was.'³³

De jaren '30 waarin een groot deel van Van Starkenborghs periode viel, zijn door historicus Wim van den Doel (geb. 1962) in 1998 betiteld als jaren met een grimmige sfeer: 'Van het optimisme over de ontwikkeling van de inheemse samenleving waarvan in de beginjaren van de ethische politiek nog sprake was geweest, was weinig meer over. Dit optimisme had plaatsgemaakt voor een grimmige sfeer van opstand, verzet en repressie.'³⁴ Van den Doel stelde zich op het standpunt dat de enige mogelijkheid voor een vreedzame evolutie zou zijn om de nationalistische beweging te betrekken bij de koloniale staat. Aangezien de Nederlandse regering en het Indische gouvernement daar in de jaren dertig niet voor kozen, is er volgens Van den Doel uiteindelijk een definitieve breuk ontstaan.³⁵

Historicus en voormalig CDA-burgemeester Herman Smit (1934-2021) typeerde Van Starkenborgh in 2011 als een man zonder toekomstvisie: een man die vooral naar het verleden keek en uit was op het behoud van de bestaande verhoudingen tussen Nederland en Nederlands-Indië. Smit plaatst daarmee Van Starkenborgh op één lijn met zijn voorgangers Dirk Fock en Bonifacius de Jonge.³⁶ En hoewel Smit toegeeft dat Van Starkenborgh aanvankelijk 'de tijdelijkheid van het Nederlandse regime' had onderkend, bleef hij in zijn houding een conservatieve landvoogd bij wie de 'gematigde nationalist' geen been aan de grond' kregen.³⁷ Opvallend is dat Smit zich hierbij baseert op een opmerking van Loe de Jong in het kader van het, in de jaren dertig, geïntroduceerde begrip 'Rijks-eenheid'. Die term werd gehanteerd door politici van de CHU, RKSP en LSP. Met die term werd de idee naar voren gebracht dat Indië als deel van het koninkrijk in de een of

32 E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten* (Utrecht 1981) 202-204.

33 J. de Kadt, *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen* (Amsterdam 1949) 22.

34 H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde* (Amsterdam 1996) 224.

35 Ibidem, 224-225. Zie ook: Ravesloot, Landvoogd, 12.

36 Herman Smit, *Landvoogd tussen twee vuren* (Hilversum 2011) 169.

37 Ibidem, 174.

andere vorm behouden moest blijven. In 1945 zou Van Starkenborgh in zijn meningsverschil met minister Logemann min of meer van dit beginsel getuigen, namelijk dat enkel onder een overkoepelend Nederlands gezag de belangen van de diverse bevolkingsgroepen konden worden gewaarborgd.³⁸ Volgens Smit heeft Van Starkenborgh zijn eigen glazen ingegoooid, omdat hij zelfs niet met de gematigde nationalisten in gesprek wilde treden. Hij was daarom niet onderscheidend ten opzichte van zijn voorganger De Jonge en, hoewel liberaal gezind, ook niet vergelijkbaar met gouverneur-generaal De Graeff. Volgens Smit legde laatstgenoemde een visie aan de dag die voortkwam uit liefde voor en intense betrokkenheid op Indië.³⁹ Deze liefde en betrokkenheid had Van Starkenborgh niet gehad, wat ook verklaart dat hij geen visie ten aanzien van de toekomst van Indië had. Deze opstelling van Smit sluit goed aan bij het standpunt dat Marieke Ravesloot in haar scriptie innam. Ook zij oordeelde dat het Van Starkenborgh ontbrak 'aan een duidelijke visie op het einddoel van de ethische politiek.'⁴⁰

Historicus Loe de Jong (1914-2005) zou het niet met Smit en Ravesloot eens zijn geweest, want hij herleidde bij Van Starkenborgh wel degelijk een visie. Het begrip 'Rijkseenheid' moet zeker niet als een leeg woord worden gezien. De 'tijdelijkheid van het Nederlandse regime' – Smit heeft deze woorden letterlijk ontleend aan De Jong⁴¹ – betekende geenszins een voortzetting van de bestaande situatie. Nederlands-Indië moest worden voorbereid op het zelfstandig worden; dat was een plicht die Nederland ten aanzien van de kolonie had. De Jong benadrukte in zijn werk sterk het liberale milieu, waarin Van Starkenborgh opgroeide. Tijdens zijn jeugd werd hij door zijn ouders gewezen op het doen van diens plicht, iets wat hij zijn hele leven met zich mee zou dragen. In de woorden van Van Starkenborgh: "plicht" was het woord dat we thuis het meest hoorden.⁴² Daar waar Van Starkenborgh door Smit en Ravesloot dus getypeerd wordt als een leider zonder (toekomst)visie, neemt De Jong het voor de gewezen landvoogd op. Hij citeerde daarbij Van Starkenborgh die het als uitgangspunt van zijn beleid had gemaakt om geen 'grote toekomstplannen' in Indië te lanceren, wetende dat in de achterliggende jaren beloften waren gedaan (door gouverneur-generaal Van Limburg Stirum) en communistische en nationalistische opstanden en protesten hadden voorgevallen (in de jaren twintig en dertig). Lou de Jong: 'Kan men hem ongelijk geven in zijn door verantwoordelijkheidsgevoel en Europese opvattingen bepaalde visie op het politiek-onrijpe karakter van de inheemse samenleving? Neen, maar die visie werd irrelevant: een Indonesische elite wilde zelf de archipel gaan besturen.'⁴³

Onder Van Starkenborgh kreeg de ethische politiek, aldus de eerder aangehaalde Elsbeth Locher-Scholten, weliswaar een ander gezicht, maar nadrukkelijk geen ander karakter.⁴⁴ Historicus Cees Fasseur (1938-2016) zag, net als Locher-Scholten, niet zozeer

38 Zie hiervoor noot 51 bij hoofdstuk 9 uit *Landvoogd tussen twee vuren*. Daar wordt verwezen naar L. de Jong, *Het Koninkrijk deel 11a eerste helft* (Leiden 1984) 418-419. Zie verder ook de pagina's 402-404.

39 Smit, *Landvoogd tussen twee vuren*, 174-175.

40 Ravesloot, *Landvoogd*, 120.

41 De Jong, *Koninkrijk deel 11a eerste helft*, 405.

42 Ibidem, 400.

43 Ibidem, 405-406.

44 Locher-Scholten, *Ethiek*, 202-204.

het probleem in de conservatieve politiek van Van Starkenborgh, maar meer in de isolationistische lijn die in de jaren '30 gevoerd werd. Ontwikkelingen in andere koloniale rijken, zoals bijvoorbeeld Brits-Indië, werden door de Nederlandse koloniale bestuurders met een zekere zelfgenoegzaamheid gezien, omdat men op het standpunt stond dat de context in Indië een geheel andere was. Daarom zou men de nationalistien heel goed meester blijven.⁴⁵ Fasseur was mening van het Van Starkenborgh eerder ontbrak aan enige verbeeldingskracht.⁴⁶

Prof. dr. Coen Tamse (1937-2021)⁴⁷ liet in 1988 een heel ander geluid horen. Bij de herdenking van de honderdste geboortedag van Van Starkenborgh, typeerde Tamse hem als een realistisch 'staatsman in de kentering'. Als gouverneur-generaal was hij zich bewust van het feit dat het verlicht-autocratische bestuursmodel, in feite nog altijd aanwezig, geen lang leven beschoren was. En toen de machtsbalans in de wereld na 1945 drastisch was gewijzigd, was Van Starkenborgh ook realistisch genoeg om in te zien dat de tot dan toe gehanteerde neutraliteitspolitiek niet langer in het belang van Nederland was. In die nieuwe situatie wist Van Starkenborgh tot aan het einde van zijn diplomatieke loopbaan een eigen bijdrage te leveren.⁴⁸ Tamse's omschrijving van Van Starkenborgh komt behoorlijk overeen met het standpunt van Van der Wal. Het is dan ook niet ondenkbaar dat hij zich voornamelijk op diens werk heeft gebaseerd. Van der Wal typeerde Van Starkenborgh in de jaren '70 als een rechtlijnige, maar ook redelijke man, die rechtlijnig was 'in zijn doelstellingen en in zijn uitwerking tot in bijzonderheden doordacht.'⁴⁹ Bij veranderende situaties, zoals de confrontatie met Soekarno in september 1945, gaf Van Starkenborgh ervan blijk de nieuwe situatie met een realistische blik te beschouwen en niet terug te vallen op emotionele of irrationele standpunten.⁵⁰

In dit historiografisch overzicht mag niet onvermeld blijven het boek *Mempertahankan Imperium*⁵¹ dat de Indonesische historicus en onderzoeksassistent Christopher Reinhart (geb. 1998) in 2021 publiceerde⁵² en op basis waarvan hij in augustus 2021 een artikel schreef dat gepubliceerd werd op de Indonesische nieuws- en opiniesite *tirto.id*.⁵³ Reinhart betwijfelde of het wel terecht was om de persoon van Van Starkenborgh binnen hetzelfde politieke spectrum zo gemakkelijk te vergelijken met De Jonge.⁵⁴ In 1939 trostseerde Van Starkenborgh immers het verzoek van minister Welter om de nationalistische propaganda rondom 'Indonesië met een parlement' binnen de nationalistische beweging te onderdrukken. Op 5 juli 1941 schreef hij aan de minister dat aan Indië daadwerkelijk

45 Cees Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 209.

46 Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (2e druk; Amsterdam 2001) 224.

47 Tamse was universitair hoofddocent nieuwste geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

48 C.A. Tamse, *Jhr. Mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer. Herdenkingsrede uitgesproken op de Borg Verhilversum door dr. C.A. Tamse* (Leens; uitgave Ommelander Museum 1988) 6, 11, 13, 22.

49 Van der Wal, 'De laatste gouverneur-generaal', 16.

50 Ibidem, 20.

51 Zie: Christopher Reinhart, *Mempertahankan Imperium: Gubernur Jenderal Tjarda van Starkenborgh-Stachouwer dan Akhir Hindia Belanda* (Serpong 2021).

52 Momenteel is Reinhart verbonden aan de Nanyang Technological University in Singapore.

53 Het artikel was al op 26 augustus 2021 gepubliceerd, maar werd op 16 augustus 2022 opnieuw geplaatst.

54 Reinhart stelt dat de keuze voor Van Starkenborgh in 1936 voortkwam uit een behoefte voor een kundig diplomaat die de gecompliceerde internationale crisis in Nederlands-Indië, vanwege de slechte economische jaren én de toenemende spanningen rondom Japan, zou kunnen aanpakken.

onafhankelijkheid zou moeten worden verleend. Hiervoor waren alleen geen concrete uitvoeringsplannen mogelijk, gezien het gebrek aan een functionerend parlement in Nederland. Afgezien van deze standpunten was Van Starkenborgh ook van mening dat de Indische begroting niet langer zou moeten worden vastgesteld door het moederland, maar door de Volksraad zelf. Bovendien zette Van Starkenborgh ook op andere terreinen stappen, aldus Reinhart. Zo richtte hij in december 1940 de eerste wetenschappelijke faculteit van Indië op. Deze historische voorbeelden zijn voor Reinhart argumenten om Van Starkenborgh in de historiografie over Indië niet voor de vuist weg in hetzelfde spectrum te plaatsen als Bonifacius de Jonge.⁵⁵

De man achter 'Van Starkenborgh'

Met deze verschillende interpretaties is het de vraag wie Van Starkenborgh nu eigenlijk was? Gedroeg hij zich zoals een professionele diplomaat, die telkens ervoor waakte om zijn persoonlijke mening te geven en daardoor, anders dan vele van zijn voorgangers die politici waren, weinig tot niets liet merken van zijn visie? Of was hij wel degelijk een man die in zijn bestuurlijke omgeving blijk gaf een visie te hebben? Was hij een soepele man in de omgang met mensen en kon hij zich aanpassen aan veranderende situaties? Of was hij een onbeweeglijk figuur? De ene groep historici stelt van wel. Hok Ham, Pluvier, Putten, Smit, Ravesloot en Touwen zien Van Starkenborgh (eerder) als een onbuigzame, visieloze en onvermurwbare man. De andere groep, waartoe De Jong, Tamse, Van der Wal en Reinhart toebehoren, ziet in hem juist meer een man met visie, souplesse en goede intenties. Locher-Scholten en Fasseur lijken een middenpositie in te nemen, waarbij ze wel wijzen op de goede intenties van Van Starkenborgh, maar toch spreken van een onbuigzaamheid vanwege factoren van buitenaf (bij Locher: economisch slechtere situatie en bij Fasseur: de isolationistische politiek).

Deze biografie poogt op de bovenstaande vragen antwoorden te geven. Zoals verwacht mag worden staat het hele leven van de persoon van Van Starkenborgh centraal. Dat betekent dat zijn achtergrond, educatie, privéleven, carrière en de diverse milieus waarin hij zich begaf aan bod komen. De periode in Nederlands-Indië vormt slechts een deel van zijn leven, maar zal in dit boek verhoudingsgewijs meer aandacht krijgen. Per slot van rekening moge duidelijk zijn dat Van Starkenborgh vooral bekend is geworden en gebleven door zijn functie als gouverneur-generaal en hebben de Indische jaren voor de rest van zijn leven een blijvende betekenis behouden.

Van Starkenborgh zelf zou uitgebreide aandacht voor zijn persoon niet nodig hebben gevonden. Het is bekend dat hij in 1953 wetenschappelijk onderzoek naar het overheidsbeleid in Nederlands-Indië buitengewoon op prijs zou stellen,⁵⁶ wat dan ook de reden

55 Artikel 'Pergulatan Gubernur Jenderal Hindia Belanda Terakhir' van Christopher Reinhart, te vinden op: <https://tirto.id/pergulatan-gubernur-jenderal-hindia-belanda-terakhir-giHF> (geraadpleegd d.d. 16 mei 2025).

56 Afschrift van de samenvatting van het onderhoud met Zijne Excellentie Jhr. Mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer op 25 juni 1953 te Amsterdam, NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 13, p. 1.

was dat hij waardering kon opbrengen voor Van der Wal, omdat laatstgenoemde niet de persoon op de voorgrond plaatste maar diens beleid.⁵⁷ Hij vond zelf dat onderzoek naar zijn persoon niet nodig was, omdat het zou uitmonden op het toeschrijven van gevoelens.⁵⁸ Het is dan ook maar de vraag hoe hij deze biografie zou hebben gewaardeerd.

Het heeft mij echter niet weerhouden om over hem een biografie te schrijven. Van Starkenborgh was immers meer dan 'alleen' de laatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Hij vervulde diverse andere werkzaamheden en was ook een mens die, zoals zovelen, in zijn tijd de grote gebeurtenissen van de twintigste eeuw bewust en intens beleefde. Het feit dat hij in zijn functie het kantelpunt van het einde van Nederlands-Indië aan den lijve heeft meegemaakt, maakt een biografische studie naar hem meer dan de moeite waard. Het oordeel is aan de lezer of ik erin geslaagd ben het leven van Van Starkenborgh evenwichtig, objectief en met respect voor de persoon heb weten te schetsen.

57 NL-HaNa, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 5, weergave van het telefoongesprek tussen jhr. Van Starkenborgh en mevrouw A.H. Joustra d.d. 10 mei 1974, f. 1. In dit telefoongesprek uitte hij zijn waardering over Van der Wal aan mevr. Joustra.

58 Verslag van het telefoongesprek van het RIOD met Van Starkenborgh op 14 oktober 1971 in bundel C4, Nationaal Archief (2.21.183.83) Inventaris van het archief van jhr. mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer [levensjaren 1888-1979], 1936-1978 (1986), inv.nr. 5.